

ԼԻԼԻԹ ՍԱՐՎԱԶՅԱՆ

փիլիսոփայական գիտ. թեկնածու

Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի եւ իրավունքի ինստիտուտ

**ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԵԿՅԱՆԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՅՂԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳՈՒՄ**

«Քրիստոնեական ոգով ուղղենք մեր պատանեկաց դաստիարակությունը,
բարքը, սովորությունները, կերպերը, զարգացնենք անոնց սրտին մէջ
ազգասիրության եւ մարդկության սերմը, որն որ տակաւին
մոլորական սկզբնամբ չէ ապականէր»:
Մարկոս Աղաբեկյան

ԺԺ. զարի Հայ մտածողների կրոնափիլիսոփայական, ազգային-քաղաքական, պատմափիլիսոփայական եւ մշակութաբանական հայեցակարգերում ուրույն տեղ ունի կրթության եւ դաստիարակության խնդրակարգը, որն աղբյուրում է հայության ինքնության՝ ազգային Ես-ի ու կեցութային հիմքերի պահպանման, ազգային միասնության, առաջադիմության, գաղափարախոսական եւ այլ հիմնահարցերին: Հայ գործիչներն ազգի ինքնագարգացումը դիտում էին որպէս ազգային քաղաքականության, սահմանադրական ռազմավարության կարեւոր բաղադրիչ:

Արեւմտահայոց մշակութային-քաղաքական կյանքում էական ներդրում է ունեցել Մարկոս Աղաբեկյանը (1830-1908 թթ.)՝ գիտական, մանկավարժական, հրապարակախոսական եւ սահմանադրական գործունեությամբ: Իր խմբագրած հանդեսներում («Կոունկ Հայոց աշխարհին», «Ծիլն աւարայրի») եւ պատմագիտական երկերում մեկնաբանում է ազգային լուսավորության, հոգեւոր-բարոյական դաստիարակության հիմնահարցերը, Հայ եկեղեցու դավանած սկզբունքները՝ որպէս ազգի մշակութային-քաղաքակրթական առաջընթացի հիմնապայմաններ: Նա առանձնակի արժեւորում է կրոնական դաստիարակության դերը՝ համարելով, որ «քրիստոնեությունն ինքնին լուսավորություն է», եւ չկա մարդու համար առավել բարձր գիտություն, քան քրիստոնեական ուսմունքը, աստվածային պատգամներն ու օրենքները: Աստվածային իմաստասիրութիւնը մարդիմացության, ազգաճանաչման հիմքն է, ինչպէս նաեւ մարդու գործունեության ճշմարիտ ուղեցույցը:

Մարկոս Աղաբեկյանի սահմանմամբ՝ դաստիարակությունը երեխայի «...քնական, մրաւորական եւ բարոյական, կամ մարմնոյն, մրաւը եւ հոգւոյն կարողութիւնը եւ զօրութիւնը զարգացնելու արհեստն է»¹: Այս գիտությունը, որ եվրոպայում կոչվեց «մանկավարժություն», նա անվանում է «ազգային եւ հոգեւոր հանրային դաստիարակութիւն», որը սովորաբար վերահսկվում է պետության կամ ազգի քաղաքական վարչության կողմից: Քանի որ հայերը զրկված էին պետականությունից, այս ոլորտի պատասխանատուն դարձել էր Հայ եկեղեցին:

Դաստիարակությունն «ազգային եւ հոգեւոր» անվանելը Մարկոս Աղաբեկյանը հիմնավորում է հետեւյալ փաստարկներով. ա. «Մեր Հայոց աշխարհիս որդոցս արդեան ազգութիւնը քաղաքական չէ, այլ բարոյական»², բ. Հայ եկեղեցին իրականացնում է վարչական, օրենսդրական, դատական ու հոգեւոր-մշակութային գործառույթներ, գ. կրօնական եւ աշխարհիկ գրականությունն ավանդվել է հոգեւոր պաշտոնյաների ու սուրբ հայրերի ջանքերով, դ. Հայ ժողովուրդն իր հոգու փրկությունը կարող է գտնել միայն Հայ եկեղեցու աստվածային վարդապետությանը հետեւելով, ե. հայոց «...թէ ընտանեկան եւ թէ ազգային վիճակին հիմունքը Հայաստանեայց եկեղեցւոյն օրէնքներն ու կանոններն են», իսկ «...մեր եկեղեցական պաշտամունքն ուրիշ բան չեն, այլ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն ճշմարիտ դաստիարակութեան, վարդապետութեան օրինաց եւ կանոնաց արարողութիւններն»³:

Հետեւաբար՝ ազգային-քրիստոնեական գաղափարակարգն ու կանոնակարգը անխախտ պահելու կոչ անելով՝ Մարկոս Աղաբեկյանը «օրինազանց, ազգատեաց եւ ազգուրաց» է անվանում նրանց, ովքեր փորձում են դրանք այլափոխել եւ ժողովրդին չեղել ազգային-հոգեւոր արժեքներից: Այս համատեքստում նա մերժում է հայ կաթողիկոսների, հայ բողոքականների, հայ հոռոմների (հունադավանների) «Հայ» լինելը, քանզի, ըստ նրա, հնարավոր չէ ազգությունը պահպանել՝ ուրանալով հայադավանությունը եւ ծառայելով օտար եկեղեցիներին ու պետություններին:

Դաստիարակության նպատակը ազգի հոգեւոր կայսարելագործումն է՝ ազգային ավանդակարգի եւ քրիստոնեական արժեհամակարգի հիման վրա: Ըստ Մարկոս Աղաբեկյանի՝ առանց հոգեւոր-բարոյական սկզբունքների հնարավոր չէ ազգային զարգացում: Հոգեւոր հարթության վրա առաջն-

¹ Մ. Աղաբեկեան, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն III, «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», Տիփսիս, 1860, թ. Դ., ծանօթ. 1, էջ 247:

² Անդ, էջ 248:

³ Անդ:

Թագ՝ նշանակում է «...գնալ դէպի յառաջ քրիստոնէական ճշմարտութեան մէջ, դէպի հոգեկան կայսրաւելութիւն, մի խօսքով դէպի ճշմարտութեան ճանապարհն ու կեանք յափտենական»⁴:

Դաստիարակութեան ազգային ու հոգեւոր ձեւերը միահյուսված են՝ ենթադրելով անհրաժեշտ որոշակի գիտութիւններ եւ դրանք դասավանդելու արվեստ:

Ազգային դաստիարակութեան անհրաժեշտ գիտութիւններն են «...մեր ազգային լեզուն եւ մեր գրականութիւնը... մի ազգի լեզուին ծագման, ծաղկման եւ ծաւալման պատմութիւնը, ամէն մէկ դարու մէջ նոյն լեզուին ինչ տեսակ ոճ, ինչ տեսակ փոփոխութիւն կրելը, ճարտարախօսական, պատմաբանական եւ վիպասանական գրուածոց մէջ ինչ ձեւ, ինչ դարձումս ընդունելը եւ այլն», **Ինչպե՞ս նաեւ** «...մեր ազգային նախնի, միջին եւ արդի նկարագրական, բանաստեղծական եւ իմաստասիրական եւ այլն պատմութիւնը, մեր հայրենական աշխարհին... աշխարհագրութիւնը, մեր նախնեաց օրինաց, վարուց եւ բարուց վրայ ընդհանուր տեղեկութիւնները եւ այլ, ինչ որ մեր ազգայնութեան վերաբերում են»⁵: **Ազգային ու բարոյական հրահանգները պետք է լինեն ընտանեկան դաստիարակութեան, հասարակական-քաղաքական լուսավորութեան հիմնական սկզբունքները**, «...որոնց գործադրութեամբ մի միայն կարող կլինինք բարեստութիւն եւ խաղաղութիւն ունենալ մեր մէջ միմեանց հետ, մի ազգ, մի կրօն, մի լեզու կազմելու համար, ամուր եւ յայտնի ազգայնութեամբ, պարզ եւ ուղիղ բարոյականութեամբ»⁶:

Հոգեւոր դաստիարակութեան համար անհրաժեշտ են «աստուածային գիտութիւնները», որոնք, ըստ Մարկոս Աղաբեկյանի, «...մեզ Աստուծոյ եւ մեր հոգեւոր հետք եղած յարաբերութիւններն են սորվեցնում երկնային արքայութեան մէջ երկնային քաղաքացի լինելու ճանապարհը ցոյց տալու համար»⁷: **Այս առումով մտածողը հատկանշում է** «...սուրբ գրոց գիրութիւնը, Հայաստանեայց եկեղեցոյ վարդապետութեան եւ պատմութեան հմտութիւնը, մեր սուրբ հարց վարուց վրայ տեղեկութիւնը եւ նրանց քարոզած բարոյականութեան ծանօթութիւնը, մեր ազգային Եկեղեցոյ խորհուրդները, օրէնքները, ծէսերը քաջ

⁴ **Մ. Աղաբեկեան**, Նոր տարի եւ նոր կեանք, «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1863, թ. Ա., էջ 1:

⁵ **Մ. Աղաբեկեան**, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն III, էջ 251:

⁶ **Մ. Աղաբեկեան**, Ազգային բարոյական հրահանգ, «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1860, թ. ԺԱ., էջ 851-852:

⁷ Անդ, էջ 851:

ճանաչելը եւ այլ, ինչ որ մեր հոգւոյ կրթութեան համար անհրաժեշտ պէտք է»⁸:

Նշյալ գիտություններն ուսուցանելու արվեստը Մարկոս Աղաբեկյանը մեկնաբանում է՝ բացատրելով դասավանդման եղանակները, մեթոդներն ու սկզբունքները: Նա նշում է ուսուցման երեք եղանակ՝ ա. անհատական («միայնավարժական»), երբ ուսուցիչը աշակերտներին կրթում է առանձին՝ հաշվի առնելով նրանց անհատական ունակությունները, բ. ընդհանուր («համայնավարժական»), երբ դասավանդվում է ամբողջական խմբերին, գ. հատուկ («իրերավարժական»), երբ միայն առաջադեմ սաներին է դասավանդվում՝ ըստ նրանց հակումների եւ ունակությունների: Ուսուցման երեք եղանակի վերջնարդյունքն այն պետք է լինի, որ «... մարդու մրատրական կարողութիւնն ազատօրէն զարգանայ եւ ընդարձակուի»⁹: Ծնորհալի ուսանողներին հարկ է նախապատրաստել մանկավարժական գործունեութեան:

Մարկոս Աղաբեկյանը կրօնական դաստիարակութեան գործընթացի կարեւոր բաղադրիչ է համարում մեկնարկնայրը (հերմենեւտիկա), աստվածաշնչյան քննարկի, գաղափարների ճիշտ մեկնությունը՝ մերժելով դրանց իմաստաւիտիստը: Մեկնութիւնները պետք է կատարել համեմատութեան, վերլուծութեան եւ համադրութեան, քննադատական ու համակարգային մեթոդներով՝ բացահայտելով աստվածային խորհուրդների եւ պատվիրանների ներքին իմաստը:

Ելնելով ազգի հոգեւոր կատարելագործման նպատակից՝ Մարկոս Աղաբեկյանը նշում է դաստիարակութեան երեք աստիճան.

1. Նախնական աստիճան, որը ենթադրում է բարոյական հրահանգներ՝ «...առ մեր Եկեղեցին եւ առ մեր եղբայրները», եւ մրավոր կրթութիւն՝ այն գիտութիւնների միջոցով, «...որոնք կարելի է օգտակար են թէ Հայոց աշխարհիս համօրէն որդւոցս յառաջադիմութեան համար, եւ թէ մեզանից առանձին ամէն մէկիս կարարելութեան համար»¹⁰: Այս աստիճանը պարտադիր է բոլոր հայերի համար:

2. Ավարտական աստիճան, որը հիմնվում է առաջինի վրա, բայց «...տրամադրում է ի հարկին ըստ հոգեւոր բարոյականութեան եւ ըստ ազգային քաղաքակրթութեան յառաջադիմութեան»¹¹: Եթե առաջին աստիճանի դաստիարակութեան

⁸ Մ. Աղաբեկեան, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն III, էջ 251:

⁹ Անդ, էջ 254:

¹⁰ Մ. Աղաբեկեան, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն I, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1860, թ. Բ., էջ 87:

¹¹ Անդ, էջ 91:

րակուլթյունը տեսական է, ապա երկրորդն ունի գործնական ուղղվածություն և տրվում է Հայ պաշտոնյաներին ու ազատ արհեստավորությանը, քանզի «...ներկայ ժամանակում քաղաքագիտությունն ու կենցաղագիտությունը մի իսկական զորություն լինելով, բարոյական կրթությունը և մտատրական ուսումը ամենակարևոր է աշխարհիս այն որդւոց, որոնց բարձր պաշտօնը և կարող վիճակը իրանց կոչում է պարտաւորեցնում են իրանց վրայ մի տանու-տէրական խնամարարութիւն բեռնաւորեցնելով մի ազդեցութիւն անել իրանց եղբարց վրայ»¹²: Բարոյական առաքինություններով օժտված պաշտոնյաներն առավել նվիրվածութամբ կկառավարեն ազգը՝ հոգալով նրա բարօրության, ազգային իրավունքների պաշտպանության և ոչ միայն անձնական շահերի մասին:

3. Երրորդ աստիճանը վերաբերում է Հայ եկեղեցու պաշտոնյաների կրթությանն ու դաստիարակությանը: Հայ իրականության մեջ միշտ արժեւորվել է իմաստուն, կրթված հոգեւորականների դերը: Ըստ Մարկոս Աղաբեկյանի՝ Հայ եկեղեցու պաշտոնյաները պետք է լինեն առաքինի, բանիմաց, քրիստոնեական վարդապետության հմուտ մեկնիչներ ու քարոզիչներ և «...այնպիսի ուսուցիչներ, դաստիարակներ, որոնք մեր Հայոց աշխարհին եկեղեցական, քաղաքական, գրականական, օրէնսդրական, պատմա-բանական և իմաստասիրական գիտութեանց մէջ ամենաւորձ և ամենաւարժ լինին...»¹³: Այլ գիտությունները կարելի է նաեւ Եվրոպայում ուսանել:

Մարկոս Աղաբեկյանի հայեցակարգում առանձնակի կարեւորություն ունի համազգային, համընդհանուր դաստիարակության գաղափարը, որը նա արժեւորում է ազգի առկա կեցության համատեքստում: Տարբեր պետությունների տիրապետության ներքո քաղաքականապես բաժանված ազգի հոգեւոր-մշակութային ինքնությունը պահպանելը ազգային քաղաքականության գերխնդիրն էր, որը կարող էր լուծվել միայն միաբանութամբ: Այս խնդրի լուծման ելակետը Հայ մտածողը համարում է համազգային դաստիարակությունը, որը որեւէ խտրություն չպետք է ճանաչի: Ուստի, եկեղեցական պաշտոնյաների պարտքը միայն «...մի իշխանապետական կամ ազնուազարմական կրթութիւն, հաճոյական... գիտութիւն, անձնապաշտ կամ մարդաստանոյ բարոյականութիւն տալը չպէտք է լինի», այլ մի գլխավոր նպատակ պետք է ունենան, այն է՝ «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն և Հայոց աշխարհիս թէ եկեղեցական և թէ աշխարհական, թէ մեծածնունդ և թէ փոքրածնունդ, թէ քաղաքացի և թէ գիղացի, թէ արու և թէ էգ որդիքս մի

¹² Անդ, էջ 90-91:

¹³ Անդ, էջ 95:

այնպիսի հոգեւորական կամ բարոյական զգացմունքներով սնուցանել եւ կրթել, ինչպէս որ մեր նախնի սուրբ հայրքն անում էին»¹⁴:

Պատմափիլիսոփայական վերլուծությամբ՝ Մարկոս Աղաբեկյանն անդրադառնում է Հայոց Ոսկեդարում արժատաւորված այն սկզբունքներին, որոնք նպաստեցին ազգային-քրիստոնեական դաստիարակության կոռ համակարգի ձեւավորմանը: Նրա համոզմամբ՝ Հայոց նախնիներն ավանդում էին «...մեր բնութեան ուղղութեան յարեալարշաւ եղած ուսմունքներով (ընդգծումը - Լ. Ս.)», որոնցով դաստիարակվելով՝ «...ճշմարիտ ազգասիրութիւնը եւ կրօնասիրութիւնը մեր մէջ կամրանայ եւ կրնաւորուի, եւ այսպէս կհասարարուինք եւ կյառաջանանք մենք եւ մեր եկեղեցին»¹⁵:

Տարբեր արքայատոհմերի օրոք դաստիարակութիւնը տարաբնույթ է եղել: Մինչեւ քրիստոնեութեան ընդունումը կրթութիւնը դասային արտոնութիւն էր, եւ «...դարէ դար յառաջանալով մի տեսակ ազգային դաստիարակութիւն էր դառնել յարուկ մի միայն արքայազանց, իշխանազանց եւ ազաւրազնեայց»¹⁶, իսկ հասարակ ժողովուրդը զուրկ էր մասնավոր դաստիարակութիւնից: Հելլենիստական կրթութիւնը նկատելի արդիւնք ունեցավ Հայաստանում, բայց միայն քրիստոնեութեան պաշտօնականացումից հետո «...թէ մրաւարժական եւ թէ մարմնաւարժական դաստիարակութիւնը բոլորովին փոխուեցաւ հոգեւորականին», քանզի քրիստոնեութիւնը պետք է «...կայսրերից մինչեւ յետին գիղականի բարուցն ու վարուցը օրինաց հիմունք լինէր»: Հայ թագավորներն ու իշխանները «...միշտ եւ անդադար նպաստամարտոյց եղան, ամէն միջոց ի գործ դնելով դպրեւանք եւ մենաստաններ հասարարելով գրեթէ ամէն հայաբնակ երկիրներումը»¹⁷: Այդպիսով, Հայոց պետականութեան բոլոր պատմաշրջաններում քրիստոնեական դաստիարակութիւնը պաշտօնապէս հովանավորել են առաքինի թագավորները, իմաստասեր ու գիտնական հայրապետները: Մինչդեռ հետագա դարերում այն գրեթէ մոռացվեց, ինչն աղետալի հետեւանքներ ունեցավ Հայոց մշակութային կյանքում:

Համեմատելով դաստիարակութեան տարբեր համակարգերը՝ Մարկոս Աղաբեկյանը շեշտում է քրիստոնեական դաստիարակության մարդասիրական էութիւնը, հիշեցնում, որ այն պատանիներին չի մղում աշխարհակա-

¹⁴ Անդ, էջ 97:

¹⁵ Անդ, էջ 99:

¹⁶ Մ. Աղաբեկեան, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն II, «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1960, թ. Գ., էջ 165:

¹⁷ Անդ, էջ 166-167:

լուծյան, ասպատակուծյունների, զավթումների եւ ավերումների, ինչպես հեթանոսական, զրադաշտական ու մահմեդական կրոնները, բայց եւ չի մերժում ազգային-ազատագրական արդարացի պայքարը՝ հանուն Հայրենիքի, Ազգի ու Հավարի:

Քրիստոնեությունը հռչակեց ոչ միայն սիրո եւ խաղաղության, այլեւ արդարության, ազատության ու մարդկանց իրավահավասարության գաղափարները, «...եկեղեցւոյն օրինաց եւ կանոնաց առաջը [նրանց] թագաւորաց եւ նախարարաց հետը հասասարեցուց, նրանց մէջ ընդհանրական եւ ընկերական հիմունքը եւ սկզբունքը հասարակելով եւ իրաքանչիւր անդամին իրա իրաւունքը ճանաչեցնելով, կազմեց վերջապէս... բարոյապէս այն մեծ ընդհանրքը, որ է Հայ ազգը»¹⁸:

Մարկոս Աղաբեկյանը մեկնաբանում է «հայ քրիստոնեայ» հասկացութեան իմաստը՝ որպէս ազգի ու հավատի միասնություն. «Քրիստոնէութիւնը ազգայնացած է Հայութեամբ, Հայութիւնն էլ քրիստոնէացած է քրիստոնէութեամբ»¹⁹: Ըստ նրա՝ ազգը «լուսաւորուած» կոչվելու իրավունք ունի այն դեպքում, երբ ճանաչում եւ գործադրում է իր ազգային կրոնն ու լեզուն, ավանդույթներն ու օրենքները՝ դրանք փոխանցելով սերնդեսերունդ: Ազգային-քրիստոնեական արժեքների ժառանգումը Հայ մշակույթի անընդհատության ու զարգացման երաշխիքն է:

Կրոնադավանական բաժանումները ազգի (հասարակության) մեջ ծնում են անմիաբանություն, երկպառակություններ, իսկ օտար դավանադրույթներով դաստիարակությունը՝ արատավոր բարքեր: Հետեւաբար՝ «...մի միայն ազգային եւ հոգեւոր դաստիարակութեան ազդեցութեամբ կարելի է արգելով Հայոց աշխարհին որդւոցը ցիր ու ցան այլ եւ այլ ազգաց մէջ ցրուումը, նրանց կրօնը, բարքը եւ լեզուն ընդունելով...»²⁰: **Ազգային դաստիարակութեամբ հնարավոր է վերացնել նաեւ ներազգային հակասությունների, պառակտումների պատճառները:**

Մարկոս Աղաբեկյանի հայեցակետով՝ դաստիարակության սկզբունքները պետք է ընտրեն ու հաստատեն Հայ եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնյաները, քանզի «...մեր ազգայնութիւնը եւ բարոյականութիւնը բոլորովին մեր Եկեղեցւոյն պարտական ենք»²¹: Այս համատեքստում նա առաջադրում

¹⁸ Անդ, էջ 170-171:

¹⁹ «Թուղթ Մարկոսի Աղաբեգեան Հայոց աշխարհի, ազգի եւ Եկեղեցու ազգայնութեան մասին», Կ. Պոլիս, 1878, էջ 96:

²⁰ Մ. Աղաբեկեան, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն II, էջ 182:

²¹ Մ. Աղաբեկեան, Ազգային բարոյական հրահանգ, էջ 856:

է կրթության ոլորտի գործունեությունը ազգային մեկ կենտրոնից կանոնակարգելու հարցը. «...ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան եղանակը բարեկարգել մի սահմանադրական օրինաց եւ կանոնաց վրայ հաստատելով, մի մասնատու Հրահանգիչ միաբանութիւն կազմել եւ նրա վարչութեան յանձնել»²²: Ընդ որում, այս վարչութիւնը չի կարող սահմանադրվել որեւէ իշխանութեան, առավել եւս՝ օտար կառավարութեան հրամանով, այն պետք է անկախ լինի քաղաքական իշխանութիւնից: Հարկ է, որ Միաբանութեան «...սահմանադրութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցիէն կախում ունենայ»²³: Վարչական գործունեութիւն ծավալելիս Միաբանութեան անդամները պետք է լինեն համախոհ ու միակամ: Վարչութեան օրենքները սահմանելու իրավունքով օժտված են հմուտ օրենսդիրները, իսկ սահմանադրութիւնը հաստատելու իրավունքով՝ Հայոց Հայրապետը եւ Եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

Մարկոս Աղաբեկյանը կարեւորում է խորհրդակցական սկզբունքը Միաբանութեան վարչութեան մեջ՝ մերժելով միանձնյա, կամայական կառավարումը: Վարչութիւնը պետք է կառավարվի խորհրդակցական առ-յանի միջոցով, ընդ որում՝ «...այս խորհրդական արեւանը բաղկացեալ լինի գէթ մեծ մասամբ այն ընտրեալ անձինքներից, որ նոյն միաբանութեան ծոցից են»²⁴: Փաստորեն՝ առյանը ընտրովի մարմին է, որը պատասխանատու է վարչութեան ազգանպաստ գործունեութեան, ազգային դաստիարակութեան սկզբունքների անշեղ գործադրման համար:

Ստաժողը կրթութեան ոլորտի պատասխանատուներին խորհուրդ է տալիս «նուրբ եւ զգոյշ քննողութեամբ եւ դիտողութեամբ կշռել եւ դատել այն գաղափարները», որոնք պետք է տարածվեն ժողովրդի մեջ: Նրանց խնդիրը միայն որեւէ ուսմունքի կամ վարդապետութեան քարոզչութիւնը չէ, «...այլ այն ժողովրդեան վրայ որեւէ կերպով ի բարին ներգործել եւ նրա համար միայն գործ տեսնել եւ ոչ թէ մի ազգ կամ մի ժողովուրդ սրտեղծել, ինչպէս որ ինքն երազում է իրա համար»: Ազգերը գոյացել են աստվածային նախասահմանությամբ ու քնապարմական օրինաչափություններով, «...ոչ թէ մի հողեղէն օրէնսդրի կամ մի լուսատու ձեռամբ»²⁵: Հետեւաբար՝ յուրաքանչյուր ազգի պետք է լուսավորել նրա բուն ազգային ու կրոնական ուսմունքներով, օրենքներով եւ կանոններով, ավանդութիւններով ու սովորույթներով՝ չբացառելով

²² Մ. Աղաբեկեան, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն III, էջ 255:

²³ Անդ, էջ 258:

²⁴ Անդ, էջ 268:

²⁵ Մ. Աղաբեկեան, Ազգային բարոյական հրահանգ, էջ 858:

նաեւ այն գիտութիւններն ու դաստիարակութեան մեթոդները, որոնք չեն հակադրվում ազգային հոգեբանութեանը:

Մարկոս Աղաբեկյանի հայեցակարգում նույնանում են լուսավորություն եւ քրիստոնեական դաստիարակություն հասկացութիւնները: Հարկ է նշել, որ ԺԹ. դարում տարբեր կերպ էր ընկալվում «լուսավորութիւն» հասկացութիւնը: Ոմանք այն մեկնաբանում էին եվրոպական «լուսավորականութեան» իմաստով՝ գիտութեան ու քաղաքակրթութեան օրրան համարելով Եվրոպան, ոմանք էլ այլադասանութեան եւ կեղծ ուսմունքների քարոզչութեան միջոցով ջանում էին պառակտել ազգը՝ մերժելով հայադասանութիւնը որպէս լուսավորութեան ակունք²⁶:

Մարկոս Աղաբեկյանն սկզբունքորէն չի մերժում օտար հեղինակների լավագոյն աշխատութիւնները՝ նվիրված դաստիարակութեան խնդիրներին: Հատկապէս արժեւորում է Պլուտարքոսի, Էրազմ Ռոտերդամցու, Ֆենելոնի, Զ. Լոկի, Ժ.-Ժ. Ռուսոյի, Յո. Հ. Պեստալոցցիի, Էմե Մարգենի, Է. Ժերարդենի, Ա. Թիերիի եւ այլոց բարոյագիտական ու մանկավարժական տեսութիւնները: Նա նույնիսկ ձեռնարկել էր որոշ աշխատութիւնների թարգմանութիւնն ու հրապարակումն իր խմբագրած հանդեսներում: Բայցեւ զգուշացնում է՝ նրանց երկերից փոխառել միայն այն, «ինչ որ համաձայն կդասենք մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վարդապետութեանց, եւ ինչ որ յարեալարշաճ կգրենք մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց վարուց եւ բարուց»: Ըստ նրա՝ թեպէտ բարոյականութիւնը համամարդկային է, բայց եվրոպացիներն իրենց երկերը գրելիս նկատի են ունեցել սեփական ժողովրդի կեցութիւնը, հոգեբանութիւնը, առկա հրատապ խնդիրները՝ բնավ չմտածելով, «...թէ արդեօք իրանց հրահանգներն Ասիական ազգաց կամ Հայոց աշխարհիս որդւոց յարմար կլինին, թէ ոչ»²⁷: Այդպիսով, նպատակահարմար չէ Հայաստանում արեւմտեան բարոյախոսութեան ու քաղաքական լուսավորութեան անվերապահ ծավալումը, որոնք հիմնված են եվրոպական բանապաշտութեան (ռացիոնալիզմ), էկլեկտիզմի, արմատական լիբերալիզմի եւ օտար բարքերի վրա:

Ինչ վերաբերում է այլադասան վարդապետութեամբ տրվող դաստիարակութեանը, Մարկոս Աղաբեկյանն առավել արմատական վերաբերմունք է դրսեւորում: Նա հորդորում է «ընտրելով ընդունել» նույնիսկ Ավետարանի սկզբունքների եւ խորհուրդների վրա հիմնված դաստիա-

²⁶ Տե՛ս Մ. Աղաբեկեան, Ազգային, բարոյական եւ իմացական լուսավորութիւն, «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թ. Ա., էջ 18-19:

²⁷ Մ. Աղաբեկեան, Ճաշակ ազգային եւ հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան, Մասն III, էջ 272-273:

րակությունը, քանզի «Պապական, բողոքական եւ իմաստասիրական լուսաւորութիւնքը... Հայոց աշխարհիս որդւոց հոգին երբէք չեն կարող փրկել. վասն զի հոգւոյ հիւանդութիւնը աստուածային դարմանով կրժշկուի եւ ոչ մարդկային»²⁸: Կաթողիկոսութիւնն ու բողոքականութիւնը նա համարում է բուն քրիստոնեական վարդապետութիւնից մարդու կամայականութեամբ չեղված ուղղութիւններ: Հարելով այս կամ այն օտար դավանանքին՝ ոչ միայն աղավաղվում են ազգային դաստիարակութեան հիմքերն ու սկզբունքները, այլեւ վտանգվում են ազգային միասնութիւնը եւ Հայ եկեղեցու ինքնութիւնը: Հետեւաբար՝ հայադավանության սկզբունքներով քրիստոնեական դաստիարակությունն անհրաժեշտ է «...այս կամ այն ազգերու կամ կրօնապետներու դէմ մեր հայկական եկեղեցւոյ ինքնուրոյն անկախութիւնը պաշտպանելու եւ ազգային ամբողջութիւնը պահպանելու համար»²⁹:

Ըստ Մարկոս Աղաբեկյանի՝ ազգային-քրիստոնեական լուսավորութեան ծավալմանը խոչընդոտող իրողութիւն է նաեւ գերհանդուրժողութիւնն այլադավանների ու նրանց եկեղեցիների նկատմամբ: Հայ եկեղեցին երբեւէ չի մերժել հոգեւոր հաղորդակցութիւնը, խաղաղ գոյակցութիւնը քրիստոնեական եկեղեցիների հետ: Բայց հունական եւ Հռոմի եկեղեցիները միշտ շահարկել են հոգեւոր հարաբերութիւնը՝ փորձելով իրենց գերիշխանութիւնը հաստատել Հայ եւ այլ եկեղեցիների վրա, խախտել են դեռեւս առաջին երեք տիեզերաժողովների (325 թ. Նիկիայի, 381 թ. Կ. Պոլսի եւ 431 թ. Եփեսոսի) սահմանած՝ եկեղեցիների իրավահավասարութեան սկզբունքը:

Այդպիսով, կրոնական հանդուրժողութիւնն ու հոգեւոր հաղորդակցութիւնը քաղաքական հարթության վրա սպառնում են ազգային անվտանգութիւնը: Այդ են վկայում լեհահայոց, Ֆրանսիայի, Իտալիայի եւ այլուր բնակվող հայերի հանդեպ խտրութիւններն ու դրանց ծանր հետեւանքները: Մտածողի համոզմամբ՝ դրանց պատճառը «...մեր Եկեղեցւոյն խիստ թոյլատու եւ ներողամիտ լինելուց է, յունական կամ պապական եկեղեցիներու նկատմամբ»: Նա խնդիրը քննում է «քաղաքականօրէն եւ ոչ քրիստոնեաբար»՝ այս մեկնակետից Հայ եկեղեցու հանդուրժողութիւնը համարելով «...մեզ համար կործանում պատճառող մի յարկութիւն»³⁰:

²⁸ Մ. Աղաբեկեան, Խօսք մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց ազգային եւ բարոյական լուսաւորութեան վրայ, Մասն Ա., «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1860, թ. Ե., էջ 325:

²⁹ Մ. Աղաբեկեան, Մտածմունք մեր Հայոցս ազգային եւ բարոյական զարգացման վրայ, Մասն Ա., «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1861, թ. Ը., էջ 594:

³⁰ Անդ, էջ 587:

Դավանաբանական խնդիրների ներքո քողարկված քաղաքական միտումները հաշվի առնելով՝ Մարկոս Աղաբեկյանը հռետորական հարցադրում է անում. «...միթե մեզ ներելի չէ երբեմն եւ մեր ազգային իրերը քաղաքականորէն նկատելու, քանի որ Եւրոպայի եկեղեցիներն ու տէրութիւնները ամէն օր բոլորովին քաղաքական միջոցներու տեղ են գործածում դաւանութիւնը»: Նրա փաստարկմամբ՝ «Եւրոպացու կառավարութիւնները որչափ կամենում են, այնչափ են լինում քրիստոնէայ. իրանց քրիստոնէութիւնն իրանց քաղաքականութենիցն է կախուած. ամենաճշմարիտ քրիստոնէայ են, երբ իրանց համար շահ եւ օգուտ կրեանեն եւ ամենասաստիկ ոչ քրիստոնէայ, երբ քանն իրանց աթոռաժառանգութեան կամ լիակարար տիրապետութեան վրայ է»³¹: Յուրաքանչյուր կառավարութիւն իր պետական կրօնն ու ազգային եկեղեցին պաշտպանում է՝ ընդդէմ մեկ այլ կրօնի, դավանանքի կամ եկեղեցու: Իրականում խղճի ազատությունը անձի քաղաքացիական իրավունքն է, ոչ թե աղանդավորական խմբերի կամ եկեղեցիների, որոնք բռնությամբ եւ հոգեորսությամբ փորձում են չեղել ուղղադավաններին:

Ըստ Մարկոս Աղաբեկյանի՝ հայ կաթողիկեները, հունադավան եւ բողոքական հայերը ոչ միայն «...մարմնով հպարտ են դառել այս կամ այն տէրութեան», այլեւ ձգտում են «...նոյն կրօններու կրօնապետներուն հոգով էլ հպարտ դառնալ» եւ իրենց հետ ողջ ազգն էլ հոգով ու մարմնով հպատակեցնել: Այս իրողութիւնը «...ազատասիրութիւն, ճշմարտասիրութիւն ասելու տեղ, լաւ կլինի կրկնակի հպարտութիւն ասել»³²: Հետեւաբար՝ քրիստոնեական դաստիարակութեան միտումներից մեկը պետք է լինի այն հարցի պարզաբանումը, թե «...ինչո՞ւ ազգային միութիւն է պահանջում մի ազգայնութեան մէջ եւ չի պահանջում ազգային եկեղեցւոյ միութիւն էլ»³³:

Ազգային-պահպանողական գաղափարախոսությամբ՝ հայադավանութիւնն ու Հայ եկեղեցու իրավասութիւնն ընդունելը ազգային միաբանութեան կարեւոր բաղադրիչ է: Այն համահունչ է «Մի ազգ, մի երկիր, մի Եկեղեցի, մի ազգային վարչութիւն, մի ազգային լեզու, մի օրենսդրութիւն» կարգախոսին, որն արտացոլված է Մխիթար Գոշի եւ Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերում, Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառացում» եւ արեւմտահայոց «Ազգային սահմանադրութեան» մեջ: Մարկոս Աղաբեկյանը խնդրի համատեքստում հայտարարում է. «Ազգային սահմանադրութիւնը երբէք միմիայն Եւրոպական լուսաւորութեան հայեցումով չենք

³¹ Անդ:

³² Անդ, էջ 602-603:

³³ Անդ, էջ 603:

նկարել և քննել, այլ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցոյն հոգևոր լուսաւորութեան նայումաժով»³⁴: Սահմանադրութեան հիմնասկզբունքները, դրանցից բխող օրենքներն ու կանոնները չեն հակասում ազգային Եկեղեցու սուրբ Հայրերի սահմանած կանոններին, հակառակը՝ դրանք «Յիսուս Քրիստոսի Եկեղեցոյն Առաքելական Սահմանադրութեան սկզբունքներից վերառուած են ճշգրիտ նմանութեամբ...»³⁵: Կրթական ծրագրի կարեւոր սկզբունքներից մեկը մտածողը համարում է «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ քարոյական դաստիարակութիւնը» եւ «Ազգային սահմանադրութեան քաղաքական ու ընկերական դաստիարակութիւնը» զուգորդելը:

Ակնհայտ է, որ Մարկոս Աղաբեկյանն առաջադրում է ազգային համադրական դաստիարակութեան համակարգ, որում կենտրոնականը քրիստոնէական դաստիարակությունն է: Ըստ նրա՝ հայերը պետք է հաղորդ դառնան հոգեւոր բարձր իրողութիւններին. «Աստուածային հոգի՝ Քրիստոսից, հայրենասիրական սիրտ՝ հայրենական երկրից եւ բնական ազդեմունքից, իմաստասիրական հանճար՝ քրիստոնէական գրականութենից եւ իմաստասիրութենից»³⁶: Ընդ որում, մտածողը չի քարոզում կուրորեն հավատալ, այլ հայերին կոչում է՝ լուսավորվելով ու քրիստոնէական ճշմարտության մէջ համոզվելով գործադրել արքայան պատվիրանները, ինչպէս նաեւ «... հնազանդելով թէ բանիս, թէ գործով եւ թէ արդեամբ նրա օրինաց եւ կանոնացը եւ պահպանելով... ի հնուց Մամիկոնեանց, Բագրատունեանց եւ Արծրունեանց ժամանակներից մնացած եւ պահպանւած ծէսերը»³⁷: Դաստիարակութիւնը չի կարող հարկադրական գործընթաց լինել. այն ենթադրում է ոչ թե գիտելիքի մեխանիկական յուրացում եւ պարտադրված վարքագիծ, այլ իմացականութիւն եւ աստվածային խորհուրդների ազատակամ ընդունում ու կենսագործում:

Ընդգծելով «ազգային եւ քարոյական լուսաւորութիւն» հասկացութիւնը՝ Մարկոս Աղաբեկյանը հաստատում է, որ լուսավորության ակունքն ազատասիրությունն է, որ «երկնային լոյսով եւ աստուածային օրինօք մեր հոգւոյ մէջ կիջնայ ի վերուստ եւ ոչ թէ բռնակալութենից եւ մոլորութենից յառաջ կգայ... Մի հոգւոյ ազատական զգացմունք... պէտք է, որ բնածին եւ փրկարար լինի»³⁸: Հայ

³⁴ Մ. Աղաբեկեան, Հայոց աշխարհին կոնկան խապրիկները, «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1860, թ. Է., էջ 531:

³⁵ Անդ, էջ 532:

³⁶ Մ. Աղաբեկեան, Խօսք մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց ազգային եւ քարոյական լուսաւորութեան վրայ, Մասն Բ., «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1860, թ. Զ., էջ 451:

³⁷ Անդ, էջ 428:

³⁸ Նշվ. աշխ., Մասն Գ., «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1860, թ. Է., էջ 497:

եկեղեցին եւ ազգի մտավորականները ազապրականությունը հենց այս կերպ են ընկալել՝ որպես ինքնին արժեք: Մինչդեռ այլ եկեղեցիների եւ ազգերի մեջ տարածված մտայնության համաձայն՝ «Քրիստոսի Եկեղեցին մի տեսակ երկրատուր իշխանություն է մարդկային հոգւոյ բնածին յուզմանց սանձ դնելու ուսրիկանական իշխանութեամբ՝ իրանց ոսոխ թշնամին համարելով նրանց»³⁹: Հարկ է նշել՝ հայ իրականության մեջ եւս ոմանք անտեսում են սուրբ հայրերի բարոյախոսական երկերը, որոնց բնագրերը դարերով պահպանվել են հայ նվիրյալ հոգեւորականների ջանքերով:

Քրիստոնեական մարդասիրական ուսմունքից, բարոյական արժեքներից հրաժարվելը մտածողը համարում է հոգեւոր հետադիմություն, իսկ բռնությանը հաստատված կամ մոլորություններից բխած կեղծ դավանադրությունները՝ հակամարդկային ու ապազգային: Նրա հիմնավորմամբ՝ «...մեր մարդկային հոգեկան զգացմունքները թիւր եւ մոլար են միշտ եւ մինչեւ աստուածային ներգործութեամբ չեն լինում նրանց բղիսումն ու բողբոջումը... մինչեւ որ ազապրութեամբ, արդարութեամբ եւ ճշմարտութեամբ սնուած եւ աճած չեն, երկնային չեն կարող լինիլ ամենեւին...»⁴⁰:

Հայոց ազգային-բարոյական լուսավորության, հոգեւոր առաջընթացի հիմքը՝ քրիստոնեական ուսմունքը, ժողովրդին առավել հասու է դառնում ազգային մտածողների մեկնությանը ու քարոզչությանը: Ազգին լուսավորելու առաքելությունը ենթադրում է նաեւ ազգային հոգեբանության եւ բարոյական արժեքների իմացություն, ինչը հնարավոր է ժողովրդի պատմության, մշակույթի, բարքերի եւ ավանդույթների խորագնին հետազոտությանը: Ըստ Մարկոս Աղաբեկյանի՝ ժողովրդին պետք է ուսուցանել «մարդկութեան ինչ լինիլը եւ ինչպես ապրելը»: Նա մեծագույն ուսուցիչներ է համարում Մեսրոպ Մաշտոցին, Գրիգոր Լուսավորչին, Ներսես Մեծին, Սահակ Պարթեւին, Հովհան Մանդակունուն, Հովհան Օձնեցուն, Հովհաննես Պատմաբանին, Ներսես Շնորհալուն, Ներսես Լամբրոնացուն եւ այլոց, որոնց գործակիցն են եղել իրենց ժամանակի պետական ու քաղաքական գործիչները (Վռամշապուհ եւ Տրդատ Գ. արքաներ, Վահան Մամիկոնյան, Սմբատ եւ Աշոտ Բագրատունիներ, Հեթումյան իշխանատոհմ, Սմբատ Սպարապետ եւ այլք): Նրանք սովորեցնում էին, որ ազգային-բարոյական իրական լուսավորության համար անհրաժեշտ են «մի ճշմարիտ կրօն եւ մի օրինաւոր ազգայնութիւն», եւ ոչ մտացածին այնպիսի գաղափարներ, ոչ օրինական ձգտումներ ու ցնորամիտ հույսեր,

³⁹ Անդ, էջ 498:

⁴⁰ Անդ, էջ 499:

ինչպիսիք ներշնչում էին հրեաները, հռոմեացիները, մահմեդականները:

Ազգային կրոնական դաստիարակությունը միտված է հայ մարդու հոգեւոր կատարելագործմանը, ներքին մշակույթի ձեւավորմանը, ինչին հասու լինելու համար Մարկոս Աղաբեկյանը պատվիրում է լինել բարեպաշտ, հայրենասեր, ճշմարիտ հայադավան, հարգել պաշտոնյաներին, նվիրվել ազգակիցներին՝ նրանց սիրելով, օգնելով եւ լուսավորելով. «Հոգոց ազատութիւն, սէր հայրենեաց, սէր կրօնի, սէր ընտանեկան. սրանք են մեր ասած ազգային եւ բարոյական լուսաւորութեան համար ունեցած յոյսերը»⁴¹: Այս սկզբունքները որդեգրեցին ԺԹ. դարի հայ մտավորականները՝ դրանք դարձնելով գրական ստեղծագործության ու հրապարակախոսության նյութ, ինչպես նաեւ ներմուծեցին «Ազգային կրթության օրենքում», որը 1881 թ. ընդունեց Կ. Պոլսի ազգային ժողովը:

Մարկոս Աղաբեկյանը նաեւ առաջարկում էր ստեղծել հատուկ ամսագիր՝ «Հանդէս ազգային եւ բարոյական լուսաւորութեան հայաստանեայց աշխարհին», որտեղ պետք է հրապարակվեին Ս. Էջմիածնի, Ս. Կարապետի, Ս. Հակոբի եւ այլ վանքերում պահվող ձեռագրերը, ինչպես նաեւ ազգային կրթությանն ու դաստիարակությանն անհրաժեշտ գիտական աշխատություններ: Հայ հոգեւորականները պետք է վերլուծեին ու մեկնաբանեին Հայ եկեղեցու պատմությունը, դավանաբանությունը, վարդապետությունը, սահմանադրությունը, պաշտամունքը եւ ազգային ծիսակարգը: Հանդեսի նպատակն էր լինելու ազգայնության եւ բարոյական սկզբունքների արթնացումը հայ երիտասարդների հոգում, ինչպես նաեւ օտար ու կեղծ գաղափարների հերքումը:

Կարեւորելով կրոնագիտական, պատմագիտական, իմաստասիրական ու բնագիտական գիտելիքների տարածման խնդիրը՝ Մարկոս Աղաբեկյանը հիշեցնում է, որ դեռեւս Հին Հայաստանում քաջ գիտակցել են, որ «...մարդկային գիտութիւնք, քնական գիտութիւնք եւ աստուածային գիտութիւնք միմեանց հետք ամենամեծ յարաբերութիւններ ունին, որոնք միմեանց հետք միարանելով, իրար պարզելով, մեկնելով եւ միանալով դիմում են առ աստուած-գիտութեան անհուն յափրենականութիւն...»⁴²: Այդ եւ վկայում ժամանակի իմաստասիրական եւ աստվածաբանական երկերը, որոնք, նրա բնորոշմամբ, յուրատեսակ «Մարենադարան» էին՝ ամփոփող բոլոր գիտելիքները: Հայ մատենագիրները (Եզնիկ Կողբացի, Եղիշե, Մովսես Խորենացի,

⁴¹ Մ. Աղաբեկեան, Խօսք մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց ազգային եւ բարոյական լուսաւորութեան վրայ, Մասն Դ., «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1860, թ. Ը., էջ 581:

⁴² Անդ, էջ 584:

Դավիթ Անհաղթ, Անանիա Շիրակացի, Մխիթար Գոշ, Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր Տղա եւ այլք), լինելով աստվածաբան, իմաստասեր, մարդաբան, բարոյագետ, օրենսգետ, քաղաքագետ, աստվածային իրողությունները բացատրում էին բնական ու մարդկային երեւույթներով եւ մեկնաբանում Աստված-մարդ-աշխարհ հարաբերակցության խորհուրդը:

Ըստ Մարկոս Աղաբեկյանի՝ Հայ եկեղեցու այժմյան պաշտոնյաները եւս, բացի կրոնագիտությունից ու Հայ եկեղեցու պատմությունից, պետք է իրազեկ լինեն նաեւ այլ գիտություններից, որովհետեւ «...մեր արդեան ժամանակին, մարդկային, ընդհանրական եւ ազգային դաստիարակութեան կամ թէ՛ ընկերական, քաղաքական եւ աշխարհական քաղաքակրթութեան կարարությունների ընթացքին միտ դնելով» կարող են բազմակողմանի կրթել երիտասարդներին⁴³:

Հարկ ենք համարում հիշատակել Մարկոս Աղաբեկյանի առաջադրած ուսումնական ծրագիրը, որը, բացի աշխարհիկ՝ պատմական, գրականագիտական, բնագիտական, ճարտարագիտական, իրավաքաղաքական եւ այլ գիտություններից, ներառում է կրոնական դաստիարակությանն անհրաժեշտ հետեւյալ գիտությունները.

- «Պատմություն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ի սկզբանէ անտի Թագէոս եւ Բարթողիմէոս առաքելոց մինչեւ մեր օրերը»,
- «Պատմություն սրբոց մարտիրոսաց եւ նահատակաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»,
- «Պատմություն ընդհանուր եւ մասնաւոր ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»,
- «Պատմություն հալածանաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»,
- «Վարք երեւելի Սուրբ Լուսաւորչաց, Սուրբ Թարգմանչաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»,
- «Պատմություն եւ սկզբունք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ օրինական եւ կանոնական սահմանադրութեան»,
- «Պատմություն սրբազան գրականութեան Հայոց»,
- «Ժողովածոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սուրբ հարց ճարտարախօսական, բեմբասացական, ատենաբանական եւ քարոզչական գրուածոց»,
- «Ժողովածոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սուրբ հարց բանահիւսական գրուածոց (չարական, տաղ, մաղթանք, մեղեդիք եւ այլն)»,
- «Սկզբունք աստուածային գիտութեանց»,

⁴³ Անդ, էջ 586:

- «Սկզբունք քրիստոնէական վարդապետութեանց»,
- «Սկզբունք արարողութեանց, պաշտամանց եւ ծիսից»,
- «Սկզբունք մեկնութեան սուրբ գրոց»,
- «Սկզբունք իմաստասիրական գիտութեանց»⁴⁴:

Համոզված ենք՝ քրիստոնեական արժեհամակարգն արդիական է բոլոր ժամանակներում, եւ նշյալ գիտությունների իմացությունը ներկայում եւս կնպաստի հայ երիտասարդության ազգային-հոգեւոր-բարոյական դաստիարակությանը եւ աղանդավորական խմբավորումների դեմ պայքարին:

РЕЗЮМЕ

В статье комментируется концепция религиозного воспитания известного национального деятеля XIX века, публициста и педагога Маркоса Агабекяна. По мнению мыслителя, цель национального воспитания - это духовно-нравственное совершенствование, основанное на христианских ценностях. Он признает те концепции, которые не противоречат духу и политическим целям армянской нации, а также вероисповеданию Армянской Церкви. Сравнивая различные системы воспитания (образования) Агабекян подчеркивает гуманитарную сущность христианского учения, подтверждает, что оно не толкает на завоевание и разрушение человечества, но в тоже время, не отрицает национально-освободительную борьбу во имя родины, нации и веры. По его мнению, принятие полномочий и духовного верховенства армянской церкви является важным компонентом национального единства. Это созвучно с лозунгом «одна нация, одна страна, одна церковь, один национальный совет, единое обучение, единое законодательство», отраженным в работах армянских писателей и законодателей.

SUMMARY

The article interprets the concept on religious education of a 19th century national figure, publicist and pedagogue Markos Aghabekyan. According to the

⁴⁴ Անդ, էջ 587-589:

scientist, the goal of the national education is the spiritual and moral improvement of the nation based on Christian values. He admits those concepts that do not contradict the national spirit, belief of the Armenian Church and political goals of the nation. Comparing various systems of education Aghabekyan underlines the human essence of Christianity and verifies that Christianity does not induce peoples to seizures and destructions, however it does not reject the righteous national liberation struggle for homeland, nation and faith. Aghabekyan believes that the reception of spiritual supremacy and competence of the Armenian Church is a significant element of national unanimity. It is in harmony with the slogan “one nation, one church, one national administration, one education, one national language, one legislature” which is reflected in the works of Armenian writers and legislators.

